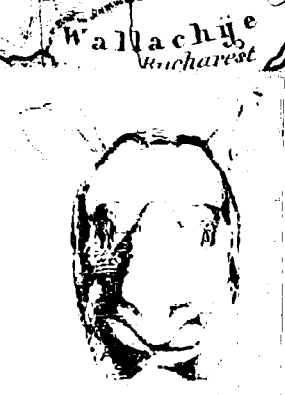

Op reis met Clara

de geschiedenis
van een bezienswaardige
neushoorn

**NATUUR
MUSEUM
ROTTERDAM**

OP REIS MET CLARA
de geschiedenis van een
bezienswaardige neushoorn

uitgegeven naar aanleiding van
de tentoonstelling in het Natuurmuseum Rotterdam

tekst:
Irene Verheij

redactie:
Jelle W.F. Reumer & Kees Moeliker

uitgave:
Natuurmuseum Rotterdam 1992

CLARA

na een gelukkige jeugd
in Bengalen
werd Clara
de wijde wereld ingetrokken

onder het kapiteinschap
van Douwe Mout

maandenlang op zee
en vervolgens nog
zeventien jaren op tournee

Douwe Mout
had er plezier in
met deze vrouwelijke bezienswaardigheid
aan zijn zijde
doorkruiste hij Europa

met goed hollandse handelsgeest
sloeg hij munt
uit de neushoorn

of Clara er onder leed
vermeldt de historie niet
ze werd in elk geval
vaak vereeuwigd
door Longhi en anderen

dat kan niet elke neushoorn
haar nazeggen

uit: 'twaalf neushoorngedichten'
door Kees Plaisier;
Natuurmuseum Rotterdam 1989

INHOUD	5
INLEIDING	7
1 VAN BENGALen NAAR ROTTERDAM	8
- Clara's voorgangers	8
- Clara's eerste twee levensjaren (1738-1741)	9
- Douwe Mout van der Meer en de Knappenhof	11
2 DE REIS DOOR EUROPA	15
- Leiden en Amsterdam (1741-1742)	15
- Hamburg (1744)	16
- Hannover en Berlijn (1746)	18
- Frankfurt a/d Oder en Breslau (1746)	18
- Wenen (1746)	18
- van Regensburg tot Dresden (1747)	19
- Leipzig en Kassel (1747)	21
- Frankfurt am Main (1747)	22
- Mannheim (1747)	23
- Zwitserland (1748)	24
- Straatsburg en Stuttgart (1748)	25
- Augsburg (1748)	27
- Neurenberg (1748)	28
- Würzburg (1748)	29
- Leiden ? (1748)	31
- Reims en Parijs (1748-1749)	34
- verder naar het zuiden (1749)	38
- Rome (1750)	39
- van Bologna tot Verona (1750-1751)	40
- Venetië (1751)	41
- Wenen en Londen (1751-1752)	43
- van Warschau tot Kopenhagen (1754-1755)	44
- Haarlem en Londen ? (1756)	45
- Clara's laatste levensjaar (1758)	47
3 APPENDIX	49
- waar zijn "Clara's" te vinden ?	49
- belangrijkste literatuurbronnen	54
- met dank aan	55
- colofon	56

INLEIDING

Op 22 juli 1741 liep een VOC-schip, de Knappenhof genaamd, de haven van Rotterdam binnen. Aan boord bevond zich een bijzondere lading: een dier, ongeveer even groot als een koe maar dan met korte logge poten, een dikke bruinachtige huid die in plooiën rond het lichaam viel, een hoorntje op de neus en een kwast aan de staart. Het was een Indische Neushoorn (*Rhinoceros unicornis*); de eerste levende neushoorn die in Nederland te zien was. In de loop van haar twintigjarige leven werd het dier een bekende publieks-attractie in heel Europa en kreeg ze al spoedig de bijnaam 'Clara'. Ze was in haar tijd een uniek verschijnsel en vormde dan ook voor wetenschappers, kunstenaars en kappers een ware bron van inspiratie.

In 1991 was het precies 250 jaar geleden dat Clara voet op Hollandse bodem zette. Op Rotterdamse bodem zelfs. Dat historische moment is voor het Natuurmuseum Rotterdam aanleiding geweest om 'OP REIS MET CLARA' - een tentoonstelling over de geschiedenis van deze bezienswaardige neushoorn - te maken.

In dit boek, uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling, wordt het fascinerende verhaal van Clara verteld. In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de neushoorns die vóór 1741 in Europa te zien waren alsmede van de eerste twee levensjaren van Clara toen zij nog in India leefde. Verder leren wij Douwe Mout van der Meer, de 'vader' van Clara, beter kennen. Hoofdstuk twee beschrijft de rondreis die Douwe en Clara samen maakten en die door heel Europa leidde. Daarbij worden allerlei prenten, tekeningen, schilderijen en andere objecten die van Clara gemaakt werden, beschreven en afgebeeld. In de appendix wordt naast een literatuur-opgave ook een overzicht gegeven van musea, bibliotheken en privé-collecties waar zich kunstwerken bevinden waarvoor Clara tijdens haar Europese tournee model stond.

1 VAN BENGALEN NAAR ROTTERDAM

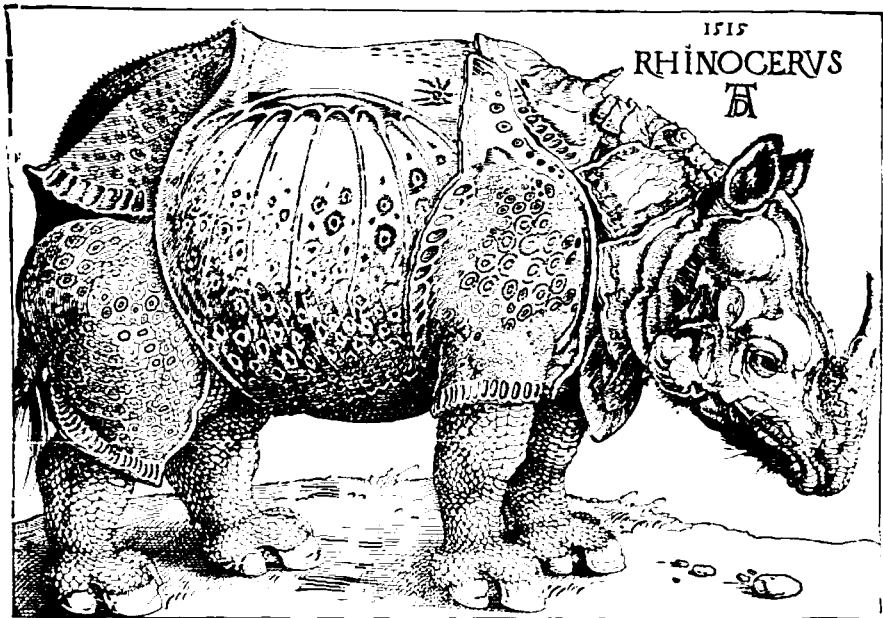
Clara's voorgangers

Al in 1515 kreeg de Portugese koning Emanuel I een Indische neushoorn ten geschenke van de Portugese afgezant in de overzeese gebieden, Alfonso de Albuquerque. Deze had hem weer als diplomatiek geschenk gekregen van de Moslimleider van Cambaia. Koning Emanuel schonk de neushoorn, die ook wel Ganda genoemd werd, aan Paus Leo X. Hij zond het dier per schip naar Rome, maar daar kwam het nooit levend aan, want het schip zonk bij de kust van Spezia. De dode neushoorn schijnt toch aan land gebracht te zijn en werd, nadat hij was opgezet alsnog naar het Vaticaan gebracht. De Ganda is wel op een andere manier bekend gebleven. Een tekening van deze neushoorn bereikte Duitsland, alwaar niemand minder dan Albrecht Dürer er een tekening van maakte en later ook een houtsnede. Hij beeldde het dier nogal eigenaardig af: een gedrongen monster met een hoorn op de neus en een raar gedraaid hoorntje ter hoogte van de schouders. De huid leek bedekt met gepantserde schilden en schubben. Ruim twee eeuwen lang moest deze tekening (afbeelding 1), hoe onwaarheidsgetrouw ook, beschrijvingen van de neushoorn illustreren, omdat er nu eenmaal geen ander voorbeeld voor handen was. Dit was ook geen probleem, want niemand wist toch precies hoe zo'n dier er in werkelijkheid uitzag.

De tweede neushoorn die in Europa te zien was leefde ongeveer van 1579 tot 1586. Toen Philips II van Spanje in 1580 Portugal en diens overzeese gebieden innam, besloot hij enkele jaren in Lissabon te gaan wonen. Daar bevond zich een Indische neushoorn die waarschijnlijk het jaar daarvoor vanuit India naar Portugal was gebracht. Philips II was kennelijk zo aan dit dier gehecht geraakt, dat hij het na 3 jaar mee terug naar Madrid nam. De Antwerpse tekenaar Philippe Galle maakte een kopergravure van deze neushoorn, naar een tekening die Jean Moflonius voor hem uit Spanje meebracht. Deze gravure lijkt al veel meer op een neushoorn, dan de houtsnede van Dürer. Een groot log dier, dat een beetje op een koe lijkt, met een lange slanke hoorn op z'n neus en een dikke huid die in twee plooiën langs z'n nek en vloeiend langs z'n achterste valt.

Het plaatje van dit dier is echter niet erg bekend geworden en kon de houtsnede van Dürer qua bekendheid niet overtreffen.

Het was in 1684 dat er voor het eerst een neushoorn in Engeland aan wal stapte. Dankzij de Engelsman John Evelyn, die deze neushoorn bestudeerd heeft, is er veel over bekend. Ondanks dat is ze niet erg bekend geworden in de rest van Europa. De tweede kwam in 1739 naar Engeland. Ze werd uitgebreid bestudeerd door de Engelse dokter James Parsons, die in 1743 een geïllustreerde verhandeling over deze neushoorn publiceerde in "The Philosophical Transactions of The Royal Society".

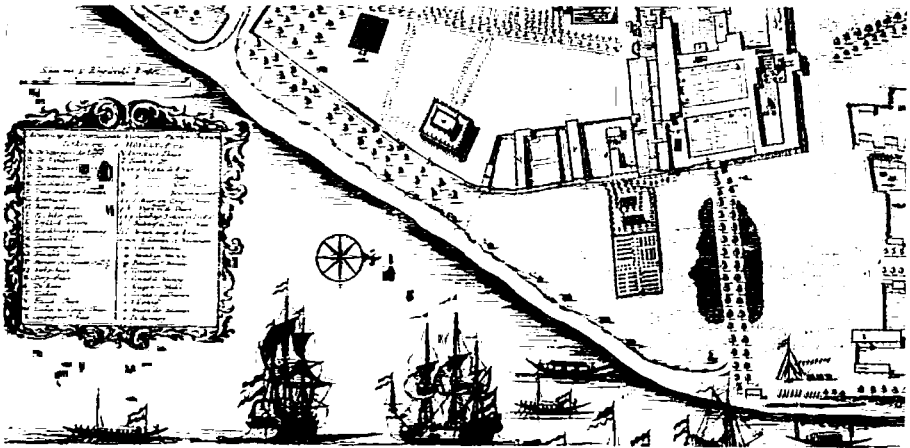

afbeelding 1
Neushoorn, naar houtsnede van A. Dürer, 1515
Rijksmuseum Amsterdam (reproductie: collectie Rookmaker)

Clara's eerste twee levensjaren

In het rijk van de Grote Mogol, dat in de achttiende eeuw ongeveer heel India omvatte, werd in 1738 in de provincie Assam (het gebied boven de Golf van

Bengalen) een één maand oud vrouwelijk neushoortje met een net gevangen. De moeder van dit beestje werd hierbij met pijlen gedood. Het jonge neushoortje werd als relatiegeschenk cadeau gedaan aan de toenmalige directeur van de VOC in Bengalen, de heer Jan Albert Sichterman. Wie was deze Sichterman? Hij kwam in 1716 met het schip de Generale Vrede als onderkoopman voor de VOC aan in Batavia. In 1717 vertrok hij op bevel naar Bengalen. Twee jaar later trouwde hij daar in de belangrijke plaats Hougly met Sibilia Volckera Sadelyn, en ze kregen 8 kinderen. In zijn loopbaan werkte hij zich via de ambten van baanmeester in 1721 en opperkoopman in 1731 uiteindelijk op tot directeur van de VOC in de vestiging Hougly. Als directeur beschikte Sichterman over een groot landhuis in Hougly met de daarbij behorende tuinen, stallen en verblijven voor dieren (afbeelding 2).

afbeelding 2

'Aanwysing der Voornaamste Woningen, Poorten, Thuynen, Tanken, enz: op HOEGLY, A0. 1721'

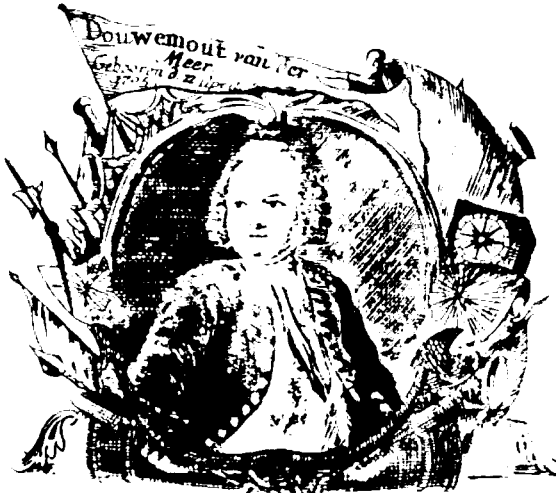
(Plattegrond van het landgoed van de VOC-directeur te Houghly, waar Ciara haar eerste twee levensjaren doorbracht) uit: Valentyn, F., Oud en Nieuw Oost-Indië, Amsterdam, 1726 Maritiem Museum 'Prins Hendrik', Rotterdam

De man was kennelijk zo ingenomen met zijn neushoortje, dat hij het aannam als huisdier. Het schijnt dat de neushoorn zo mak als een lammetje was, dat 'men het ... in kamers, waar dames en heren

dineerden, om de tafel heen zag lopen'. Na twee jaar wou het dier echter te groot om nog in huis te houden en om verdere schade aan zijn huis te voorkomen, gaf Sichterman het dier weg aan een kapitein van de VOC, die op dat moment in Hougly verbleef.

Douwe Mout van der Meer en de Knappenhof

Dit was Douwe Mout van der Meer (afbeelding 3). Deze kapitein in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie vertrok op 12 oktober 1739 met het schip Phoenix naar Batavia. Vervolgens voer hij mee met Kapitein Jan Luders op het schip Horssen naar Bengalen. Toen de kapitein tijdens de reis stierf, nam Douwe Mout van der Meer het bevel over. Ondertussen was het schip de Knappenhof (afbeelding 4), dat al voor de vierde keer naar de Oost voer sinds het in 1731 in Amsterdam gebouwd was, met diens kapitein Cornelis de Zitter ook vanuit Batavia naar Bengalen gevaren. Het was een schip "van de

afbeelding 3

Douwe Mout van der Meer (De eigenaar en "vader" van Clara)

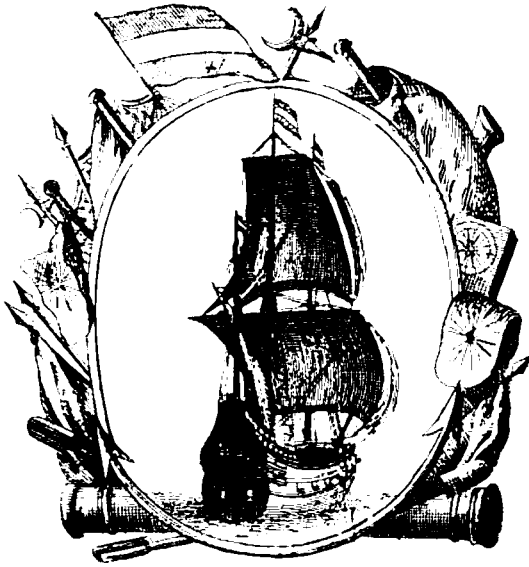
fragment van: afbeelding 8

Rijksmuseum, Amsterdam

derde categorij" en waarschijnlijk was het een spiegelschip met een tonnage van 650 ton. In Bengalen aangekomen ruilden de twee kapiteins van schip: de Zitter kreeg de Horssen en Douwe Mout nam het bevel over de Knappenhof op zich.

Kapitein Douwe Mout van der Meer vertrok met zijn bijzondere lading, de gekregen neushoorn, op 30 november 1740 vanuit Bengalen richting huis. Het schip maakte in maart van 1741 een tussenstop van twee weken op De Kaap de Goede Hoop en schijnt in het voorjaar van 1741 ook Londen aangedaan te hebben. Op 20 juli kwam het schip bij Goeree aan en voer vervolgens via de binnenwateren naar Rotterdam, waar het op 22 juli 1741 aankwam. Het schip de Knappenhof is daarna nog drie keer naar de Oost gevaren, de laatste keer kwam het echter niet terug, want het werd op 2 juli 1754 verkocht in Batavia. Over de bijzondere lading van het schip de Knappenhof is overigens niets te vinden in de overgebleven officiële papieren van de VOC. In die papieren, de Hope Collection genoemd, staat wel, dat de lading van het schip bestemd was voor de kamer Delft, en dat de waarde van de lading f 445907,- bedroeg. Wellicht heeft Douwe Mout van der Meer het hier zonder medeweten of toestemming van de VOC mee naar Europa gesmokkeld.

Over de persoon Douwe Mout van der Meer is niet veel bekend. In verschillende geschriften is hij ook wel eens terug te vinden als Douwe Jansz. Mout, of Jan Smout de oude. Hij is op 12 april 1705 in Leiden geboren en was getrouwd met Elisabeth Snel. Ook is bekend dat op 5 december 1751 hun dochttertje Elisabeth in de Pieterskerk in Leiden gedoopt werd. Zijn uiterlijk kan worden afgeleid van een afbeelding op een prent uit 1747 (afbeelding 3) en van twee Italiaanse schilderijen en van een ets, gemaakt door Alessandro Longhi. Dat Douwe Mout in de beginperiode voortdurend bij zijn neushoorn is gebleven lijkt onwaarschijnlijk, omdat hij volgens de documenten van de VOC op 3 mei 1742 weer vertrokken is als kapitein op het schip de Goidschalxoord. Het schip ging naar Batavia en kwam op 5 augustus 1744 pas weer terug in Nederland. Wat er intussen met de neushoorn gebeurde en waar ze verbleef is niet duidelijk. Verder weten we van Douwe Mout van der Meer dat hij een zeer slimme man geweest moet zijn.

afbeelding 4
Het schip de Knappenhof
(Het schip waarmee Clara naar Europa vervoerd werd)
fragment van: afbeelding 10
Museum Boerhaave, Leiden

In feite moet hij worden beschouwd als een succesvol ondernemer op het gebied van het entertainment. Zijn publiciteits-campagnes, waarmee hij van heinde en ver mensen naar zijn attractie toe trok, moeten uitmuntend geweest zijn, anders had hij zijn neushoorn nooit aan zoveel mensen in heel Europa kunnen laten zien en had zij nooit zoveel bekendheid verworven. Het dier was zo geliefd dat het in 1748 in Würzburg zelfs de bijnaam 'Clara' kreeg.

2 DE REIS DOOR EUROPA

Leiden en Amsterdam

Omdat Douwe Mout in Leiden woonde is het waarschijnlijk dat zijn neushoorn Clara daar ook verbleef na haar aankomst in Nederland. In augustus van 1741 werd zij al aan het Nederlandse publiek voorgesteld. In de Amsterdamse en Leidse Couranten stond de volgende advertentie:

“Werd aan alle Heeren en Liefhebbers bekend gemaakt, dat er gearriveerd is een leevendige Rhinoceros van twee Jaaren oud, bijna drie Duizend Pond zwaar, en in 't Gebied van den Grooten Mogol gevangen in 't Landschap Assem, en nu uit Bengalen in Holland aangeland, welkers weerga nooit te vooren hier is geweest, en te zien is bij Matthys Wylacker tot Nieuwendam, voor zes stuivers ieder persoon.”

Een maand later konden de inwoners van Amsterdam Clara in levenden lijve op de kermis aanschouwen. Jacob Bicker Raye noteert hierover in zijn dagboek: “De Amsterdammers keken zich dit jaar de oogen uit naar een renosteros” en “Wanneer hij in 't leven sal blijven, sal hij een schrikkelijk groot gestalte van een beest worden”.

Volgens de catalogus van de bibliotheek van de Londense arts Joseph Banks zou zich daar een tekening bevinden “Gestocken door H. Oster Poet Ext. 25 May 1741”. Dit lijkt erg onwaarschijnlijk, omdat Clara pas in juli 1741 in Nederland aankwam. Toch is het mogelijk dat de tekenaar haar tijdens de tussenstop van de Knappenhof in het begin van dat jaar in Londen getekend heeft. Dit is helaas niet na te gaan omdat de gravure nooit gevonden is. Op 25 september 1741 maakte W. van Royen een gekleurde tekening van Clara. Vóór 1910 was deze tekening in het bezit van D.C. Meyer jr. en op 21 maart 1910 werd de tekening opgenomen in de veilingcatalogus van R.W.P. de Vries. De koper van de tekening is helaas onbekend en ook deze tekening is tot nu toe onvindbaar. De oudst bekende afbeelding van Clara is in een boek te vinden waarin men niet direct een prent van een neushoorn zou verwachten. De graveur Jan Wandelaar tekende Clara namelijk in Leiden in 1742 om tweemaal te dienen als achtergrond voor illustraties in de beroemde anatomische atlas van B.S. Albinus, die in 1747 gepubliceerd werd.

Een vreemd gezicht, een neushoorn naast een menselijk skelet (afbeelding 5).

afbeelding 5
Clara als achtergrond van een menselijk skelet met bijbehorende
pielen; gravure door Jan Wandelaar
uit: Albinus, B.S., *Tabulae Scelete et Musculorum Corporis*
Humani. Leiden, 1747, plaat IV
Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam.

Hamburg

Het eerste bewijs dat Clara op reis ging, is te vinden in het Staatsarchief in Hamburg. Daar bevinden zich namelijk twee aanplakbiljetten die uitgegeven werden ter gelegenheid van het bezoek dat Clara aan die stad bracht. Op de prenten staat het jaartal 1744

aangegeven. Merkwaardigerwijs staat op de affiches niet Clara afgebeeld, maar de Dürer-neushoorn, terwijl toch duidelijk het verhaal van Clara onder de afbeelding beschreven staat. De Dürer-neushoorn is wel enigszins aangepast aan Clara's uiterlijk. Het hoorntje op de neus is korter en dat bij de schouders is helemaal verdwenen. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk, dat er nog geen tekening van Clara voor handen was op het moment dat in Hamburg bekend was dat ze die stad zou bezoeken. Om de mensen toch naar de grote attractie toe te trekken werd de enige bekende afbeelding van een neushoorn benut.

Op de poster werd het volgende verteld over de bijzondere attractie:

“Diese ist die wahre Abbildung des Rhinoceros oder Nasenhorns, welches der Zweite ist, so jemahls in Europa gesehen worden. Ersterer ist Ao. 1515. vom dem Könige in Portugal an Kaiser Maximilian als ein Præsent gesandt worden. Gegenwärtiger, welcher hier zu sehen, ist vier und ein halb Jahr alt, fünf und ein halb Fuß hoch, vierzehn Fuß lang, und der Leib in Circumferenz sechzehn Fuß dick. Von Farbe ist er dunckelbraun und ohne Haar, wie die Elephanten, ausser an den Ohren, woran einige wenige, und dem Schwanz, welcher nach unten zu, mit dicken Haaren bewachsen. Vorne auf der Nase hat er ein Horn, welches erst im ziebenden Jahr völlig auswächst, und alsdann ein und ein halb Fuß lang wird, womit er in der Wildniß, wenn er erzürnet, die Erde gleichsam umackert, und eingewurzelte Bäume, Felsen, auch was er sonst antrifft, aus der Erden reisset, und hinter sich wirft; Der Kopf läuft nach vorne spitzig zu, die Ohren sind zugespitzt wie bei einem Esel, die Augen sind nach Proportion des Thieres sehr klein, und kan er nichts anders als von der Seite damit sehen. Die Haut welche sehr dick, ist gleichsam in Schilde eingetheilet, welche mit kleinen erhabenen Puckeln gezieret, die Füsse sind furß und überher wie mit Schuppen bekleidet; Dieser ist der Elephanten abgesagter Feind, und wenn er einen antrifft, lauft er selbigen zwischen die Beine, reisset ihm mit dem Horn den Leib auf, und tödtet ihm also. Im Lauffen ist er, ohngeachtet seiner Grösse, so schnell, daß er es dem geschwindesten Pferde hierin zuvor thut. Zu seinem täglichen Futter gebraucht er funfzig Pfund grobes Heu, zwanzig Pfund Brodt und vierzehn Eimer Wasser. Er ist gefangen wie er acht Tage alt gewesen, in dem Gebiete des grossen Moguls, und von Bengale über Holland hier gebracht.”

Hannover en Berlijn

Waar Clara in 1745 verbleef is onbekend. Waarschijnlijk was ze in Nederland bij Douwe Mout. In 1746 begint de echte Europese Tour. De op dat moment ongeveer 8 jaar oude neushoorn werd vervoerd op een 'overdekte wagen die soms door twintig paarden getrokken moest worden als de wegen slecht waren'. In de zomer wordt in de plaatselijke krant aangekondigd dat een 'afzichtelijk monster van het vrouwelijke geslacht' in de stad Hannover te zien zal zijn. Zij werd tentoongesteld in het zogenaamde "Ballhof", waar voor de gelegenheid van palen en planken een stal in elkaar gezet werd. Dit is waarschijnlijk ook de plaats waar ene G.L. Scheitz haar in waterverf 'naar het leven' tekende.

Douwe Mout trok vervolgens met zijn attractie naar Berlijn waar Clara tentoongesteld werd in een viskraam op de Spittelmarkt. Op 26 april kwam zelfs Frederik de Grote met zijn hofhouding naar het dier kijken. Als entreegeld betaalde hij op de dag zelf het vorstelijke bedrag van 12 Dukaten en nog eens 6 Dukaten de volgende dag.

Frankfurt a/d Oder en Breslau

In augustus werd een bezoek gebracht aan Frankfurt an der Oder. Dit blijkt uit een rede gehouden door Carolus Augustus à Bergen op 16 oktober 1746, waarin hij zei dat een neushoorn te zien was op de laatst gehouden beurs ter plaatse. In Frankfurt werden altijd drie beurzen per jaar gehouden, in de winter, in de zomer en in de herfst. Het is dus niet helemaal zeker wanneer ze precies in Frankfurt waren. Van 3 september tot 2 oktober verblijven zij, volgens de "Schlesischer Zeitung" van 13 september 1746, in Breslau. Dit verblijf duurde zo lang omdat het weer slecht was.

Wenen

Douwe Mout had zijn bezoek aan de volgende stad, Wenen, weer goed voorbereid, zoals blijkt uit de zeer bijzondere aankondigingsposter. Deze werd speciaal voor de gelegenheid gemaakt door de Augsburgse schilder Elias Baeck. De neushoorn is afgebeeld met een Dürer-lichaam maar met een 'moderne' kop. Er staat een man naast (met het uiterlijk van een Huzaar met een staf in zijn hand) die waarschijnlijk Douwe Mout moet voorstellen.

“Eigentliche und accurate Vorstellung Des den 30. Octobr. Anno 1746. in der Kayserl. Residenz-Stadt Wien um 11. Uhr Vormittags auf einem mit 8. Pferden bespannten Wagen, unter Begleitung 8. Cuirassiers, neu angekommenen Asiatischen Wunder-Thiers Rhinoceros oder Nasen-horn genannt, je in der Provinz Asem, unter dem Gebiet des Groß-Moguls gelegen, gefangen worden.”

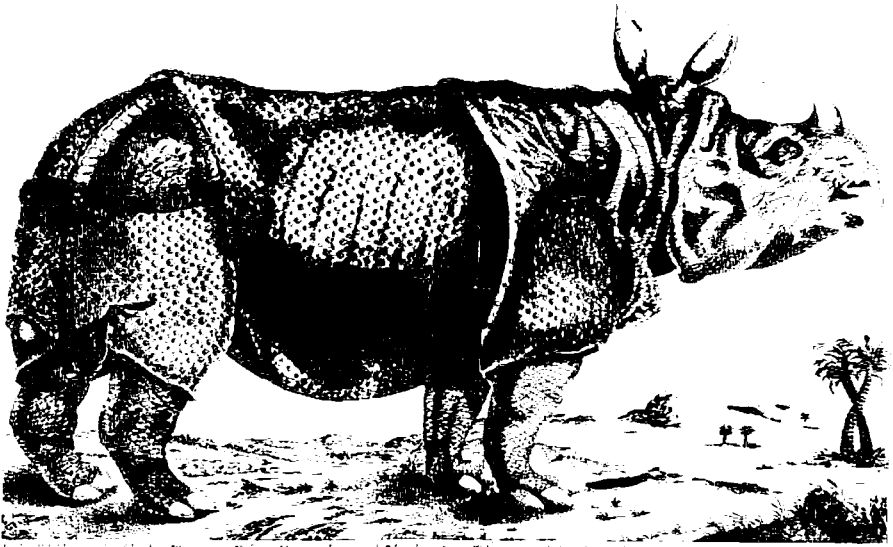
In de plaatselijke krant “Wienerisches Diarium” verschenen regelmatig stukjes over het verblijf van de neushoorn: op zaterdag 5 november bijvoorbeeld verlieten de Keizerin Maria Theresa, haar echtgenoot Franz I van Lotharingen en diens moeder Prinses Charlotte van Lotharingen kasteel Schönbrunn om de neushoorn te bezichtigen. De schrijver van het artikel wist nog te vertellen dat het om een ‘Afrikaanse’ neushoorn ging. Hierin vergiste hij zich echter, Clara was immers een Indische neushoorn. Nadat men Clara bekeken had, bracht het koninklijk gezelschap een bezoek aan Keizerin Elizabeth. Van het twee jaar oude zoontje van Maria Theresa, Aartshertog Karl Joseph, is een miniatuur bewaard gebleven waarop hij afgebeeld staat met een boekje in zijn hand, waarin een plaatje van een neushoorn te zien is. Wellicht heeft zijn moeder hem over de neushoorn verteld die ze precies die dag, 5 november, zelf gezien had, of misschien heeft ze hem een paar dagen later zelf meegenomen om te neushoorn in levenden lijve te bekijken. Eind november 1746 vertrok Douwe Mout met zijn attractie weer uit Wenen na hun verblijf aldaar van bijna een maand. Waarschijnlijk reisden zij via Linz en Salzburg naar München. Dit staat namelijk op één van de affiches, maar daadwerkelijk bewijs voor het bezoek aan deze stad is niet gevonden.

van Regensburg tot Dresden

Op 6 april 1747 schreef J.M. Barth uit Regensburg aan een goede vriend, dat hij een neushoorn die daar enige weken eerder was, nauwkeurig geobserveerd heeft.

“Es war noch ein Kalb weiblichen Geschlechts, doch schon sehr dick und starck, und nach dem Bericht seines Herrn, eines Holländers, beinahe 5000. Pfund schwer und nicht gar 6. Schuh hoch, 12. lang. Die davon gefertigte Kupferstiche, am meisten aber die Betrachtung des Thiers selbst, zeigten einen grossen Unterschied von denen vorhin herausgekommenen Abbildungen.”

In deze brief kwam Barth ook tot de conclusie dat dit niet het dier Behemoth uit het boek Job 40, vers 10 is, hoewel Clara wel als zodanig op de poster stond aangekondigd. Omdat J.M. Barth niet schrijft wanneer hij de neushoorn precies in Regensburg gezien heeft, kunnen we alleen concluderen dat dit in maart 1747 geweest moet zijn.

afbeelding 6

Prent ter gelegenheid van Clara's bezoek aan Dresden, getekend door M. Bodenehr, 1747

Museum Boerhaave, Leiden

Begin april schijnt Clara in Freiberg, een plaats ca. 40 km gelegen van Dresden, geweest te zijn. Dresden was dan ook de volgende stad die bezocht werd. Ook hier werd Clara weer op een prent vereeuwigd, deze keer door M. Bodenehr (afbeelding 6). Of Douwe Mout nu op 5 of op 7 april in de stad aankwam, daarover verschillen de meningen. Het is in ieder geval zeker dat zij op 19 april in Dresden door de

Keurvorst Friedrich August II, die toen ook Koning van Polen was, en diens vrouw bezichtigd werd.

Leipzig en Kassel

Vanuit Dresden vervolgde het gezelschap haar weg naar Leipzig, de volgende grote stad op de route. In Leipzig was op het moment van aankomst, begin mei, de Oster-Messe aan de gang. Deze vond plaats bij de Peters-Thor. Op deze beurs was ook de dichter Christian Fürchtegott Gellert aanwezig. Kennelijk was hij zo onder de indruk van de neushoorn, dat hij haar het onderwerp maakte in de beginregel van zijn gedicht 'Der arme Greis':

*"Um das Rhinoceros zu sehen
(erzählte mir mein Freund)
beschloß ich auszugehen,"*

Gellert was niet de enige schrijver in Leipzig die onder de indruk was van dit dier. Ook ene Friderico Gotthilf Freytag schreef in het Latijn een klein, geleerd boekje over Clara, zelfs met een plaatje op de voorkant. Op één van de affiches kunnen we niet alleen vele wetenswaardigheden over Clara lezen, maar ook over neushoorns in het algemeen. Zo zou de neushoorn iets in zich hebben (wat precies is niet bekend) dat zou helpen tegen de vallende ziekte. Op de aankondigingsposters voor het bezoek van Clara aan de stad wordt het publiek erop gewezen, dat 'dit dier slechts 10 tot 12 dagen hier verblijven zal.' Een ander affiche geeft in vier talen (Nederlands, Frans, Engels en Latijn) de geschiedenis van de eerste levensjaren van Clara weer. Een exemplaar van dit laatste affiche is te vinden in de Atlas van Stolk in Rotterdam (afbeelding 7). Kassel was de volgende stad die aangedaan werd. De neushoorn was daar te zien van 25 juni tot 18 juli in de Orangerie.

afbeelding 7

Anonime prent met onderschrift in 4 talen, Nederlands, Frans, Engels en Latijn
Atlas van Stolk, Rotterdam.

Frankfurt am Main

De volgende stad waarvan bekend is dat Douwe Mout hier met zijn neushoorn kwam, is Frankfurt am Main, alwaar hij tussen 5 en 12 september aankwam. Volgens de "Franckfurter Frag- und Anzeigungsnachrichten" was de neushoorn te zien in het "Gast-Haus zum Pfau" vlak bij de Friedburger Thor.

Ter gelegenheid van dit bezoek maakte Joh. Michael Eben een kopergravure. Op 30 september vertrokken ze weer, dit keer richting Neurenberg. Waar en hoe Clara in deze stad vertoond werd en welke steden tussendoor nog meer bezocht werden, is helaas niet bekend.

Mannheim

Over hoe het het gezelschap verging in de volgende stad op de route, Mannheim, is veel meer bekend. Clara werd tentoongesteld in het "Gasthof zum Pfau", een herberg met dezelfde naam als die in Frankfurt am Main. De eigenaar van deze herberg heette Georg Adam End. Naar aanleiding van het bezoek dat Keurvorst Carl Theodor, zijn vermoedelijke erfopvolger Hertog Christian IV von Zweibrücken, diens jongere broer, Prins Frederick Michael, en hun dames aan de herberg brachten om de neushoorn te bekijken, schreef de vrouw van Georg End, "Pfau-Wirthin Barbara Endtin" een gedicht, waarin zij haar dank uitspreekt voor de komst van deze hoge gasten.

"In den 1747ten Jahr

CARL THEODOR Durchläucht im Pfau war

Den zwantigsten Tag Novembris Sie diesen Tag sich auserkies

Hertzog Cristian Printz Friedrich auch

beyde Durchläuchten nach Gebrauch

Zu gleicher Zeit sich fanden ein, wo der Rhinoceros solt seyn

Durchläucht auch unserer Churfürstin

und Pfaltz-Gräffin es kam in Sinn

Zu sehen dieses Wunder-Thier

so niemahl nicht gewesen hier

Weil nun meinem Hlauss Heyl wiederfahren

die Kosten auch nicht wolte sparen

Zu setzen diese Zeilen bey

welches ein stehts Andencken sey

Die ich in Dehmuth sonst verbleibe

und Dero Magd mich unterschreibe.

Maria Barbara Endtin

Pfau-Wirthin"

Dit gedicht werd door Douwe Mout met zijn goede neus voor publiciteit natuurlijk gebruikt als reclame-materiaal en hij liet het afdrukken boven één van zijn standaardposters. Een exemplaar hiervan is nu nog te vinden in het Rijksprentenkabinet (Rijksmuseum Amsterdam) (afbeelding 8).

1747 den 17. April Jahr: CARL THEODOR Durchlicht in Wien 1747
 63 Den 17. April Jahr: Carl Theodor Durchlicht in Wien 1747
 Derley Durchlicht Durchlicht und Carl Theodor Durchlicht
 In diesen Jahr hat Carl Theodor Durchlicht in Wien 1747
 Durchlicht und Carl Theodor Durchlicht in Wien 1747
 In den Jahr Durchlicht: Carl Theodor Durchlicht in Wien 1747
 Derley Durchlicht Durchlicht und Carl Theodor Durchlicht
 In den Jahr Durchlicht: Carl Theodor Durchlicht in Wien 1747
 Derley Durchlicht Durchlicht und Carl Theodor Durchlicht
 In den Jahr Durchlicht: Carl Theodor Durchlicht in Wien 1747

versu...
 Wanda...
 versu...
 Wanda...
 versu...
 Wanda...

versu...
 Wanda...
 versu...
 Wanda...
 versu...
 Wanda...

afbeelding 8
 Anonime prent met onderschrift in 4 talen, Nederlands, Frans,
 Engels, Latijn ter gelegenheid van het bezoek van Clara aan
 Mannheim, 1747
 (Op deze prent staat een gedicht afgedrukt geschreven door "Pfau
 Wirthin Maria Barbara Endtin" waarin zij haar vreugde
 uitsprekt, dat Carl Theodor naar haar herberg kwam om daar de
 neushoorn te bezichtigen)
 Rijksmuseum Amsterdam

Zwitserland
 In het begin van 1748 vervolgde de reis zich naar
 Zwitserland. De eerste stad die daar aangedaan werd
 was Bern, waarschijnlijk eind januari of begin
 februari. De toegangsprijs voor Clara werd in deze
 stad bepaald door twee ambtenaren en was een
 staaltje van Zwitserse efficiency. De tweede stad die
 aangedaan werd op de Zwitserse tour was Zürich.

Een plaatselijke artiest, David Redinger, heeft ter gelegenheid van dit bezoek in maart twee houtsneden gemaakt. Eén daarvan is zeer interessant omdat Clara hierop liggend in haar stal, met toeschouwers en waarschijnlijk zelfs Douwe Mout op de achtergrond, afgebeeld is. Douwe Mout liet ook voor dit bezoek natuurlijk weer een affiche verspreiden, waarop vermeld staat dat Clara op de "Münsterhof" te bezichtigen was. In dezelfde maand werd Clara ook nog in Bazel en Schaffhausen getoond. In Schaffhausen was evenals in Bazel en Zürich opnieuw sprake van een officiële prijscontrole. Wanneer Clara precies in Straatsburg was, is niet duidelijk. Het is wel zeker dat ze daar geweest is. Waarschijnlijk was het in april 1748, hoewel het logischer zou zijn als deze stad op weg van Mannheim naar Bern bezocht was.

Straatsburg en Stuttgart

Ene Jean Daniel Kamm heeft ter gelegenheid van het bezoek in Straatsburg drie munten gemaakt. De teksten op de munten zijn allemaal enigszins verschillend; twee zijn in het Duits (afbeelding 9) en één in het Frans.

afbeelding 9

Zilveren munt uit 1748

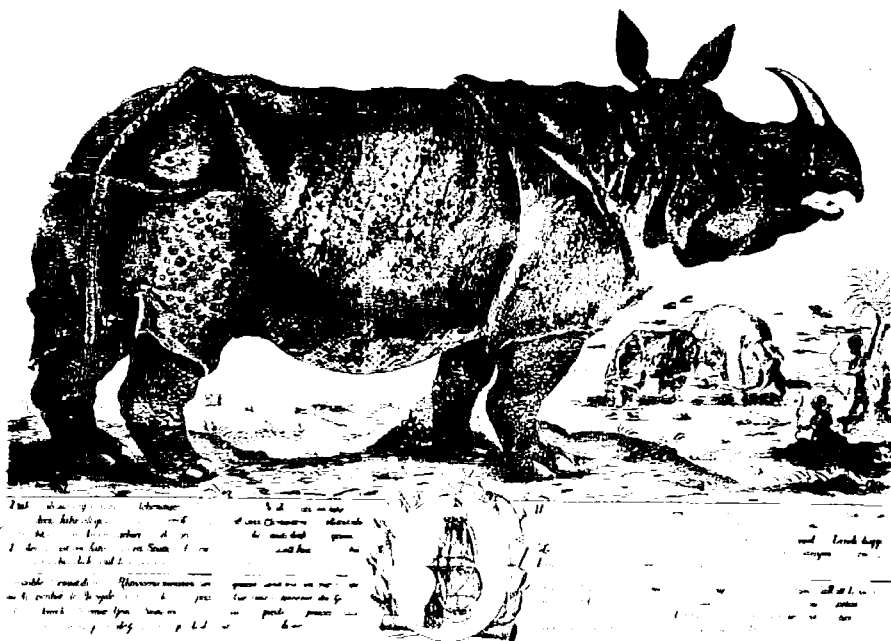
(waarschijnlijk een imitatie van de munt geslagen door Jean Daniel Kamm in 1748)

Koninklijk Penningenkabinet, Leiden

Op de munten staat ook aangegeven wat Clara's maten waren in 1747 en wat ze toen at:

"IM JAHR 1747 ALS ES 8 1/2 JAHR ALT WAR 12. SCHUH LANG UND 12 SCHUH DICK UND 5 SCHUH 7 ZOL HOCH GEWEST. ES FRIST TAGLICH 60 PFUND HEU, 20 PFUND BROT UND SAUFT 14 EIMER WASSER"

Bij vergelijking van deze maten en de maten die in 1744, tijdens het bezoek aan Hamburg gegeven werden, lijkt Clara gekrompen te zijn. Dit is natuurlijk niet waar. De oorzaak van dit verschil is dat er in die tijd nog geen standaardmaten waren. Een "voet" kon variëren tussen 25 en 40 centimeter.

afbeelding 10

*Anonieme prent ter gelegenheid van het bezoek aan Stuttgart met onderschrift in 4 talen, Duits, Nederlands, Frans, Engels
Museum Boerhaave, Leiden*

Op 6 mei, tijdens het bezoek aan Stuttgart werd Clara gewogen en bijna 5000 pond zwaar bevonden en er werd weer een munt geslagen, deze keer door Veith Schrempf, alleen met een Duitse inscriptie. Dit bezoek wordt ook vermeld op een anonieme prent (afbeelding 10).

Augsburg

Vervolgens werden de inwoners van Augsburg gedurende bijna een maand in staat gesteld de neushoorn te bekijken. Volgens de "Augsburger Chronik" werd op 16 mei een nog jonge en vrouwelijke neushoorn met 12 paarden in een wagen naar de stad gebracht en bij het "Siegelhaus" in een tent voor 16 en 8 "kreuzer" vertoond. Augsburg was in het midden van de achttiende eeuw een bloeiende kunststad. Eén van de bekendste kunstenaars van die stad was Johann Elias Ridinger, die op 12 juni 1748 zes tekeningen van Clara maakte. Hiervan zijn er tot nu toe helaas nog maar drie bekend. Het onderschrift bij één van de tekeningen luidt als volgt:

"Anno 1748 12. Juni habe ich disen Rhinoceros allhier in Augsburg nach dem Leben gezeichnet seine Grösse was in das Hohe 6. Schu die Länge 12. Schu, von Farbe ist er meist Castanien brau unten am Bauch ind in der tieffe seiner falten Leib und Fleisch Farbe gewesen. J.El.Ridinger hatt ihn von 6. Seiten gezeichnet."

Ridinger maakte ook een aantal gravures, waarvoor hij waarschijnlijk zijn tekeningen als voorbeeld gebruikte. Van één van Ridingers prenten zijn veel exemplaren en copieën bekend: we zien Clara schuin van voren met een plukje hooi in haar bek (afbeelding 11). Na het vertrek op 16 juni reisde Douwe Mout naar Ansbach. Hier werd een zilveren munt geslagen door Johann Samuel Gözinger met een korte tekst en het jaartal 1748.

Rhinoceros unicornis Linn.

Tek. J.E. Ridinger del. A.T.

Tek. Nuphigis del. Scher.

afbeelding 11

Clara getekend door J.E. Ridinger

(jaartal onbekend, waarschijnlijk afkomstig uit een
natuurhistorisch boek)

Privé-collectie N.E. Keller, Genève.

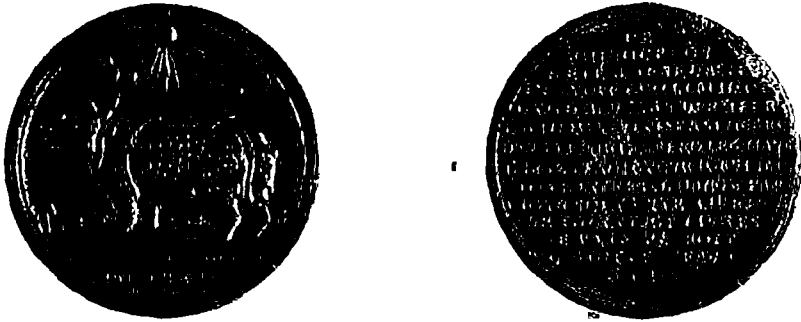
Neurenberg

In de volgende stad werd de komst van Clara als
volgt in de Nürnberger Chronik aangekondigd:

*“Den 22. Juli ist das berühmte grose u. in Europa sehr rare
Nashorn hier angekommen, welches man auf der Schütt in
einem bretternen Hause hat sehen lassen. Es war von
Farbe Kastanienbraun”*

De “Schütt” is een eiland in de rivier de Pegnitz, dat
middenin de oude binnenstad van Neurenberg ligt.
Douwe Mout plaaste hier bij de muntslager Peter
Paul Werner een bestelling voor munten, die als
souvenir verkocht moesten worden tijdens het

vertonen van de neushoorn. Van deze bestelling zijn vijf verschillende exemplaren bekend. De inscripties luiden niet alleen in het Duits (afbeelding 12), maar ook in het Frans en het Italiaans. De munten zijn van verschillende materialen vervaardigd. Het lijkt erop dat Douwe Mout deze alvast liet maken in voorbereiding op zijn reis naar Frankrijk en Italië.

afbeelding 12
Tinnen munt uit 1748, geslagen door Peter Paul Werner
(naar aanleiding van het bezoek aan Neurenberg)
Koninklijk Penningenkabinet, Leiden

Op 20 augustus vertrokken ze volgens de krant weer. Drie maanden later gebeurde er iets merkwaardigs in Neurenberg. Volgens dezelfde krant had het aanschouwen van de neushoorn door een vrouw bij haar een zodanige schok teweeggebracht dat zij drie maanden later een miskraam kreeg. Dit schetst hoe men toendertijd - uit onwetendheid - tegen het fenomeen 'neushoorn' aankeek.

Würzburg

De hofschilder Anton Clemens Lünenschloss maakte op 3 oktober 1748 een tekening van de neushoorn, toen zij op bezoek was in de stad Würzburg. Deze tekening is te vinden in zijn schetsboek en eronder staan de volgende opmerkingen geschreven:

“ Rhinoceros zu Wirtzburg gewesen den 3. October 1748, 9 Jahre alt, 5 Schuhe 8 Zolle hoch, 12 Schuhe lang und 12 Schuhe dick, wachset bis 25 Jahr, kan 150 Jahr alt werden, ist ein Kalb, wieget 5000 Pfund. Die Ohren und ein wenig unten am Ende des Schwantz seynd haarigt, frisset täglich 60 Pfd. Heu und 20 Pfd. Brodt, sauffet 14 Brunneneymmer Wasser, 10 Pferdt ziehen es. In der Herrschaft des Groß-Moguls ist es zu Asien gefangen worden, 4000 Meyl wegs von hier. Wird genannet die Jungfer Clara.”

Hier kreeg Clara dus haar naam. In de raadszitting van 12 september 1748 vroeg Douwe Mout officieel toestemming om zijn neushoorn tegen geld te mogen vertonen. Als antwoord hierop kreeg hij een plaats op de markt toegewezen, waar hij een stal mocht bouwen. Van één van de raadsleden persoonlijk kreeg hij de toestemming geld voor een bezichtiging van zijn neushoorn te vragen.

Leiden ?

Aan het eind van 1748 maakte Petrus Camper in Leiden een drietal tekeningen (afbeelding 13a,b,c) en een plastic (afbeelding 14) van Clara. De drie tekeningen, in wit krijt op blauw papier tonen haar van verschillende kanten. De eerste toont de

afbeelding 13a

Tekening door Petrus Camper, 1748

(opgeheven kop en pool)

Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam

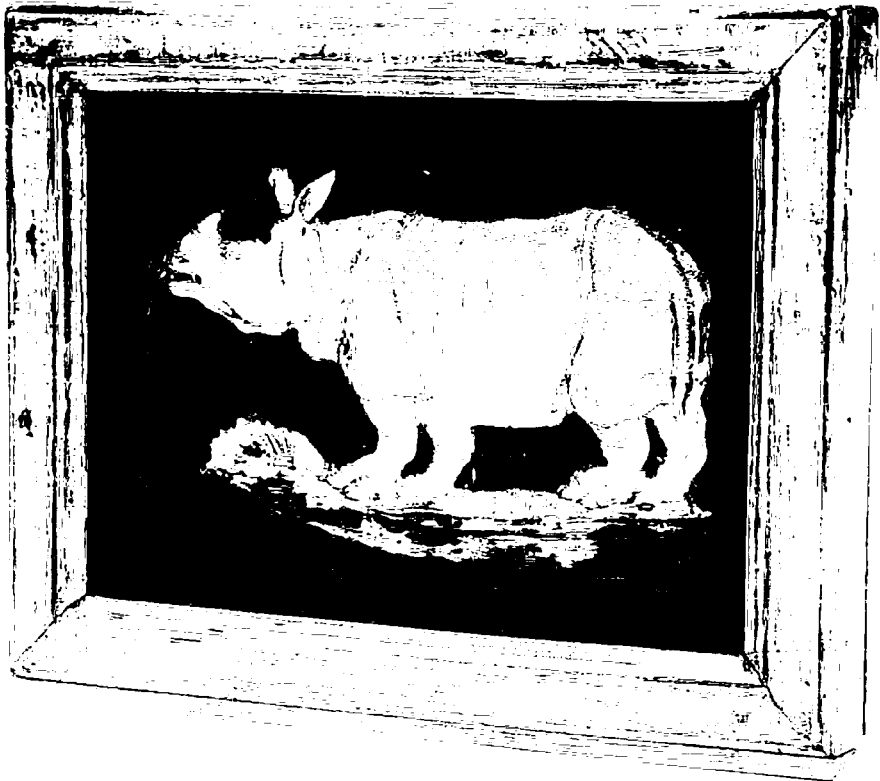

afbeelding 13b
Tekening door Petrus Camper, 1748
(voor- en zij aanzicht kop)
Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam

afbeelding 13c
Tekening door Petrus Camper, 1748
(zijaanzicht)
Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam

zijkant van de opgeheven kop en een poot. De tweede tekening biedt een voor- en een zijaanzicht van de kop. Bij de derde tekening wordt het gehele dier van de zijkant gezien. Het is vreemd dat Douwe Mout zijn neushoorn juist op dit tijdstip weer mee naar Leiden genomen heeft; hij was immers net bezig met zijn tour langs Zuidduitse en Zwitserse steden. Ook omdat Clara eind december al in de Franse plaats Reims gesignaleerd is, lijkt het niet onmogelijk dat Petrus Camper zich vergist heeft in het jaartal.

afbeelding 14

Plastiek door Petrus Camper, 1748

(volgens een oud etiket op de achterzijde werd het door A.G. Camper, zoon van P. Camper, gelegateerd aan de Leidse Hoogeschool; de Hoogeschool schonk het op 8 februari 1822 aan onderstaand museum)

Nationaal Natuurhistorisch Museum, Leiden

Reims en Parijs

In Reims was het deze keer niet Douwe Mout die de neushoorn liet zien, maar een inwoner van de stad, een zekere Louis Olivier, die Clara van Douwe Mout had gehoord. Op 30 december vertrok Douwe Mout op weg naar Versailles. Het leek hem kennelijk wel een goed idee, dat Lodewijk XV de neushoorn in zijn

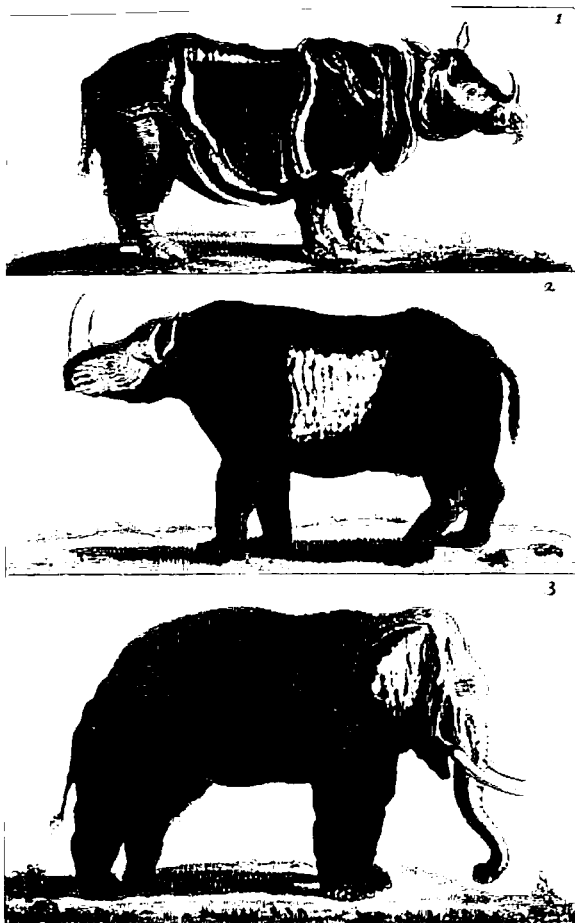
koninklijke dierentuin op zou nemen. De prijs die hij vroeg was echter waarschijnlijk iets te hoog. Lodewijk XV had geen 100.000 Écus over voor Clara. De krant "Les Affiches de Paris" was waarschijnlijk een beetje laat, toen men over het bezoek aan Parijs op 27 januari het volgende berichtte:

'De par le Roi, et M. le Lieutenant Général de Police. Messieurs et Dames, vous êtes avertis qu'il est arrivé depuis peu dans cette ville, un animal nommé Rhinocerot, animal qu'on a cru apocriphe jusqu'à present... On le voit à Versailles au cheval rouge, rue de l'Orangerie, tous les jours depuis huit heures du matin jusqu'à midi, et depuis une heure jusqu'à six; les premières places sont de trois liv. les secondes de trente-six sols, et les troisièmes de douze sols.'

De toegangsprijzen waren zoals gewoonlijk afhankelijk van de afstand van waar men het dier mocht bekijken.

Op 3 februari - 7 dagen later - kondigde dezelfde krant aan dat de neushoorn nu te zien was achterin de Rue de Tournon, de doodlopende steeg bij l'Opéra Comique, de Rue des Quatre Vents. Op 19 april werd medegedeeld dat Douwe Mout nog één of twee weken in Parijs zou verblijven en dat de neushoorn vanaf dat moment op de kermis van St. Germain te zien zou zijn. Clara had ondertussen in Parijs een complete rage veroorzaakt. Schrijvers, schilders, klokkenmakers en dichters deden er allemaal aan mee. Zelfs de mode werd door Clara's komst beïnvloed. Er was sprake van jurken "au Rhinocéros" en een "Coëfure au Rhinocéros". Dit kapsel bestond uit een hoorn, uitgebeeld door middel van een veelkleurige veer, en een lint als staart. Een chevalier had zijn paarden zelfs zó uitgedost met behulp van glinsterende dingen, pluimen, koorden en linten, dat ze op neushoorns leken. Ook overspelige vrouwen schijnen gebruik gemaakt te hebben van de neushoorn-manie. Een vrouw had haar minnaar, verborgen in een kartonnen neushoorn, het huis in gesmokkeld. De Parijzenaar Abbé Ladvoat beschreef Clara in zijn "Lettre sur le Rhinocéros". Hij schrijft dat hij de neushoorn op 7 en 8 februari gezien en opgemeten heeft. Ook merkt hij onder andere op dat de tong van het dier zo slank is als die van een hond en zo zacht als fluweel. Over de eetgewoonte van de neushoorn zegt hij dat het dier van bier en wijn houdt en van tabaksrook als men die in de neusgaten

of de mond blaast. De maten die Douwe Mout gaf, betitelt hij als overdreven om toeschouwers te lokken.

afbeelding 15

Clara afgebeeld samen met een olifant en een Afrikaanse
neushoorn

uit: Pasteur, J.D., *Beknopte natuurlijke historie vervattende de
beschrijvingen der Zoogende dieren*, Leiden, 1793, plaat V
Gemeentebibliotheek, Rotterdam

In zijn boek "Beknopte natuurlijke historie vervattende de beschrijvingen der Zoogende dieren", dat in 1793 uitkwam, vermeldt J.D. Pasteur het volgende

over een neushoorn die in 1749 door Europa gevoerd werd:

“In het jaar 1749 is er ook een eenhoornigen Rhinoceros in Europa rondgevoerd; dit dier was zeer mak en het was deeze die gewogen wierdt en vijf duizend ponden zwaar wierdt beoonden; hij at zestig ponden hooi en twintig ponden brood en dronk veertien emmeren water elken dag; hij hield ook veel van bier en wijn en liet geduldig toe dat men hem den rook van tabak in zijnen neus en in zijnen bek blies. Hij was voor het overige zeer gulzig; eens stond in het vaartuig, waarin men hem overbragt, een jongen wat dicht bij hem, wanneer hij hem zijnen hoed van het hoofd rukte, en, eer men hem dien weder af kon neemen, in een oogenblik oprat; hij was zeer mak en ook zeer gaauw naar evenredigheid van zijne grootte en zijn log voorkomen.”

Waar Pasteur zijn informatie precies vandaan haalde, staat in het boek niet vermeld, maar waarschijnlijk komt een gedeelte uit de brief van Ladvoat en andere informatie weer van één van de affiches. Natuurlijk stond er ook een afbeelding van de neushoorn in het boekwerk (afbeelding 15).

De bekende dierschilder Jean Baptiste Oudry maakte zeker twee tekeningen van Clara en zelfs een levensgroot schilderij in olieverf. In 1750 werd dit schilderij voor 800 livres verkocht aan de Hertog van Mecklenburg-Schwerin. Dit schilderij is nu te vinden in het Staatliches Museum in Schwerin, maar helaas verkeert het in zeer slechte staat vanwege de opgerolde toestand waarin het doek jaren bewaard werd. Dit schilderij en de voorbereidende tekeningen, werden door vele anderen gereproduceerd. De neushoorn uit het boek van Pasteur is er bijvoorbeeld een reproductie van. Ook in het boek van G.L. Leclerc, Comte de Buffon en L.J.-M. Daubenton “Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi”, dat in 1754 uitgegeven werd, werd de Oudry-neushoorn als voorbeeld gebruikt. In het hoofdstuk over de neushoorn en de olifant, opgenomen in dit zeer omvangrijke boekwerk -44 delen- werd Clara gebruikt om van de neushoorn een uitgebreide beschrijving te geven (afbeelding 16).

afbeelding 16

*Clara getekend door J. de Sève, gegraveerd door J. Baquoy
(naar een tekening van J. Oudry)*

*uit: Leclerc, G.L. Comte de Buffon en Daubenton, L.-M., Histoire
naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet
du Roi, Parijs, 1754, Deel II, plaat VII
Privé-collectie N.E. Keller, Genève*

Oudry gaf ook een boetseersel van de neushoorn aan Prins Friedrich, maar dit beeldje is niet meer teruggevonden.

verder naar het zuiden

Hoe geliefd Clara ook was in Parijs, kennelijk besloot Douwe Mout om toch verder door Europa te reizen met zijn wonderdier. In de "Gazette d'Amsterdam" van 25 februari 1749, toen het bezoek aan Parijs dus nog volop aan de gang was, werd aangekondigd,

dat "hij binnenkort naar Rome zal vertrekken, waar hij voor 20 december van dit jaar hoopt aan te komen, en dat hij het onderweg ook nog zal tonen: Hij zal stoppen in Dijon, Genève, Avignon, Aix en Marseille." De Marquis d'Argenson schreef in zijn "Journal et Mémoires" dat de neushoorn op 30 mei 1749 tijdens een bezoek aan Lyon in een woede aanval vijf of zes mensen gedood heeft en dat ze zelf ook dood was. Dit alles vanwege liefdesverdriet omdat er geen mannetje voor haar te vinden was. Dit was natuurlijk onzin, naar later bleek. In november ging het hele gezelschap in Marseille aan boord van een schip op weg naar Italië. In de Duitse krant "Auszug der neueste Weltgeschichte" verschijnt het verhaal dat de sloep waarin Clara naar een groter schip werd overgebracht, tengevolge van het grote gewicht van de neushoorn, omsloeg. De Marquis d'Argenson kwam op 21 november opnieuw met een verhaal dat Clara dood zou zijn. Tijdens de reis van Frankrijk naar Napels was het complete schip vergaan en Clara, Douwe Mout en alle passagiers aan boord zouden verdronken zijn. Ook dit gerucht bleek weer niet waar te zijn. Clara kwam in dezelfde maand nog aan in Napels, alwaar zij geschilderd werd door een onbekende schilder, waarvan echter wel bekend is dat hij tot de Napolitaanse School behoorde. Op het schilderij staat Clara afgebeeld in haar stal met op de achtergrond het uitzicht op het Castelnuevo. Aan de rechterkant staat waarschijnlijk Douwe Mout afgebeeld en aan de linkerkant een zeer invloedrijke man in Napels, Marchese Tanucci.

Rome

Pas in maart is Clara dan uiteindelijk in Rome te zien. In de krant "Diario Ordinario" van 14 maart 1750 wordt het volgende vermeld:

"Sabato arrivò in Roma in un carro coperto tirato da 4 bovi, un animale chiamato Rhinoceronte, qaule è stato già veduto in Germania, in Francia, e ultimamente in Napoli; egli ora si fa vedere in un gran casotto nella Piazza alle Terme, dalle ore 14 (sic) fino al mezzo giorno, e dalle ore 20 fino a notte, col pagarsi per i primi luoghi due paoli per testa, per li secondi un pavolo, e per gl'ultimi bajocchi cinque, senza esserne esente la servitù". (De vorige zaterdag is te Rome aangekomen in een overdekte wagen, getrokken door vier runderen, een dier, Rhinoceronte genaamd.)

Douwe Mout had dit bezoek heel zorgvuldig uitgekiend. 1750 was namelijk het heilige jaar en in Rome waren dus zeer veel reizigers aanwezig. Het schijnt dat Clara in juni haar hoorn verloor, omdat zij deze steeds tegen de muur schuurde. Volgens een Britse afgezant in Florence, Sir Horace Mann, was het de bedoeling dat Clara na Rome naar Florence zou komen. Dit schreef hij op 13 maart aan zijn vriend Sir Horace Walpole. Hij zegt uit Rome een munt te hebben ontvangen waarop de neushoorn staat afgebeeld. Dit is waarschijnlijk één van de munten geweest die Douwe Mout in Neurenberg door Peter Paul Werner heeft laten slaan. Op 8 mei schreef hij dat het kapsel "au Rhinocéros" zeer in trek is bij de dames en dat de voorafgaande "mode à la comète" er compleet uit is. De Parijse mode scheen zich - zelfs toen - al snel te verspreiden. Al deze ophef in Florence is voor niets geweest. Clara heeft nooit een bezoek aan die stad gebracht. Het schijnt dat ze vanuit één van de havens van Rome direct naar Noord-Italië gevaren is.

van Bologna tot Verona

Van 24 augustus tot 7 september verbleef Clara in Bologna, zoals gewoonlijk in een herberg, en wel de "Osteria della Rosa vicino a San Petronio". Zij kwam in de stad aan in een wagen getrokken door 6 ossen. In Bologna werden geen munten met Italiaanse inscripties verkocht, echter wel met Franse tekst. Kennelijk was de Italiaanse uitgave al uitverkocht. Het gezelschap vertrok uit Bologna richting Lombardijen. De volgende halte was waarschijnlijk Milaan; zo getuige een affiche. Op de eerste dag van 1751 werd Verona bezocht. In deze stad werd een munt geslagen ter gelegenheid van het bezoek. Francesco Lorenzi maakte van Clara een tekening in zwart en wit krijt op blauw papier. Onder de tekening staat het volgende geschreven: "*Capitato in Verona il primo Gianaro 1750*" (aangekomen in Verona op 1 januari 1750). Er staat 1750 terwijl het al 1751 was. Verona was namelijk nog één van de weinige plaatsen die nog de oude kalender gebruikten. Deze tekening is te vinden in de verzameling van Ulrich Middeldorf. Op de tekening staat Clara met slechts een stompje op haar neus afgebeeld. Dit betekent dat het bericht over de afgebroken hoorn inderdaad waar was. Het is echter de vraag of de hoorn alweer zo snel

aangegroeide, of dat Lorenzi de hoorn er pro forma bijteekende. Lorenzi maakte nog een andere tekening van Clara in rood en wit krijt in opdracht van ene Francesco Seguier, lid van de Académie royale des Sciences, maar die tekening is niet teruggevonden.

Venetië

Het carnaval in Venetië was al in volle gang toen Douwe Mout daar aankwam. Op dat moment was Venetië natuurlijk dé plaats bij uitstek om zijn attractie te laten bewonderen. Tijdens het carnaval werden namelijk allerlei exotische dieren en vreemde bezienwaardigheden getoond, waar - naast de inwoners van Venetië - ook talloze buitenlanders op afkwamen. De schilder Pietro Longhi maakte in Venetië van Clara twee schilderijen en gaf haar op een zodanige manier weer, dat het dier uiterst sympathiek en lief overkomt. Het ene schilderij is te vinden in het museum Ca'Rezzonico in Venetië en het andere bevindt zich in London's National Gallery. Op het schilderij dat zich in Venetië bevindt (afbeelding 17), staat een rustig, klein dier hooi te eten in een soort houten arena. Op haar neus groeit alleen een kleine bobbel. Achter de neushoorn bevinden zich twee rijen banken waarop een aantal toeschouwers staat, die - vanwege het carnaval - maskers dragen. Op de voorste rij staat een jongeman met een zweep én de afgebroken hoorn in zijn rechterhand. Aan de rechterkant staat een pijprokende figuur, die waarschijnlijk Douwe Mout voorstelt. Een leuk detail in dit schilderij is dat aan een van de houten panelen een plakaat bevestigd is, waarop staat:

"Vero Ritratto Di un Rinocerotto condotto in Venetia L'anno 1751 fatto per mano di Pietro Longhi per Commissione del N.O. Giovanni Grimani dei Servi; Patrisio Veneto." ("Werkelijk portret van een rhinoceros, die in 1751 naar Venetië gebracht werd, gemaakt door de hand van Pietro Longhi in opdracht van de edelman Giovanni Grimani dei Servi; Venetiaans patriciër.")

afbeelding 17
Schilderij uit 1751 van Pietro Longhi
(gesitueerd tijdens het carnaval in Venetië)
Museum Ca'Rezzonico, Venetië.

Het schilderij dat in Londen hangt, is gemaakt voor een andere Venetiaanse edelman, Girolamo Mocenigo. Het wijkt enigszins af van de Venetiaanse versie. Het plakaat met tekst ontbreekt en de personen en de maskers zijn iets anders. Er is ook nog een ets van Alessandro Longhi, de zoon van Pietro, die erg veel lijkt op de beide schilderijen. Bij het onderschrift maakte de schilder echter een fout. Hij schreef dat "Il Gran Rhinoceronte" afkomstig is "Dall' Africa". Clara is in Venetië nog vele malen geschilderd en niet alleen door de Longhi's. Op één van de andere schilderijen is ook de wagen te zien waarin Clara vermoedelijk vervoerd werd. Op een plankje ernaast is de afgebroken hoorn wederom zichtbaar.

Wenen en Londen

In mei van het jaar 1751 is Clara weer in Wenen te vinden. In het 'Wienerisches Diarium' van zaterdag 29 mei staat:

"Er wird aber nicht über 8. Tage hier verbleiben, sondern über Prag auf die Frankfurter Messe und dann noch vor dem Winter nach England geführt werden."

Voor de aangekondigde bezoeken aan Praag en Frankfurt is verder geen bewijs gevonden. Op 5 december 1751 wordt Douwe Mouts dochtertje Elisabeth in de Pieterskerk in Leiden gedoopt. Of hij daarbij aanwezig was is niet zeker maar wel mogelijk; hij was op dat moment immers op weg van Duitsland naar Londen.

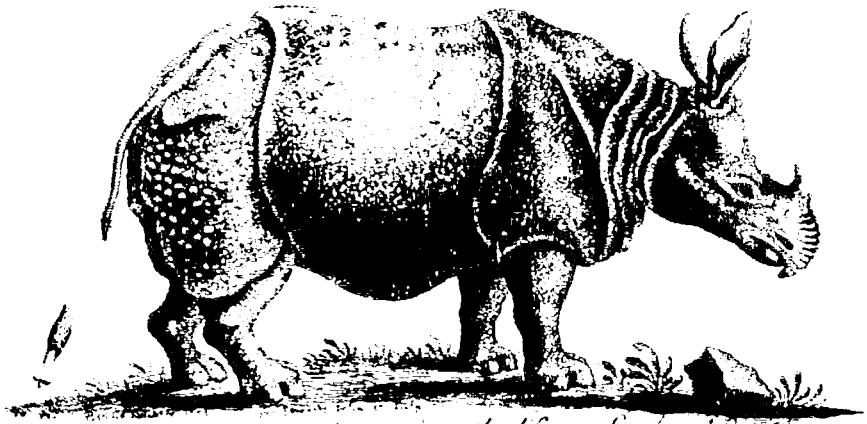
In het Engelse blad 'The Gentleman's Magazine' van december 1751 staat:

"Amongst other Uncommon Natural Curiosities (two dwarfs, a negro contortionist and a crocodile) was shown a female rhinoceros, or true unicorn."

In het boek "Gleanings of Natural History" van George Edwards, is een plaat van Clara (afbeelding 18) te vinden met de volgende toelichting:

"This I drew from a female in London, A.D.1752: but could not find any rising knobs on the skin, all over the body, in a regular manner, as expressed in some late figures: to me it only appeared very rough and chapped, except on the hinder quarters, which receive its weight when it first lies down, where those rising knobs were very large on the skin.(...) The horn in this was but very small, the creature being not nearly arrived at its full stature."

Vanaf dit moment gebeurt er met Clara niet veel bijzonders meer. Douwe Mout bezoekt nog wel een aantal steden in Europa, maar er wordt niet veel aandacht aan Clara besteed in de vorm van schilderijen en prenten. Van de periode 1752 tot oktober 1754 is zelfs helemaal niet bekend waar Clara verbleef.

The female killed at Batavia, drawn from the life in London, A.D. 1752

afbeelding 18

Gravure door G. Edwards

(linksonder staat een neushoorn-penis afgebeeld)

uit: Edwards, G., *Gleanings of Natural History*, Londen, 1752,

plaat 221

Artis-bibliotheek, Universiteit van Amsterdam

van Warschau tot Kopenhagen

Op 6 november 1754 duikt het duo weer op in Warschau, waar Clara in het Koninklijk Paleis aanschouwd wordt door de zonen en de hofhouding van Augustus III. Uit een prent uit 1754 blijkt dat Clara in dat jaar ook nog in Danzig te zien is geweest. De graveur Matthäus Deisch graveerde haar in drie standen en schreef eronder in het Duits en in het Pools, dat de neushoorn in dat jaar in Polen en Pruisen in levende lijve gezien werd. Een jaar later schrijft dezelfde Matthäus Deisch een stuk in de "Gemeinnützigen Danziger Anzeiger" dat hij het dier in drie verschillende posities gegraveerd heeft toen hij het "in des Sattlers' Zimmermanns Behausung, am Kettrauschen Thor" zag. In het boek "Historie der vierfüßigen Thiere" van Jacob Klein is ook het bewijs voor dit bezoek te vinden:

"Das Nashorn welches 1754 bey uns in Danzig gewesen...damals 16 Jahr alt war, die Höhe desselben war 5 Schuh 7 Zoll, die Dicke und Länge aber 12 Schuh.

Ich habe eine dreyfache Abbildung dieses Thieres befördern helfen, welche Weszel nach dem Leben gezeichnet, und Deisch in Danzig in Kupfer gestochen, und diese halte ich für die richtigste und genaueste von allen, so jemals zum Vorschein gekommen, es ist weder am Kopfe noch an den Füßen und Klauen etwas auszusetzen. Der Eigner dieses Thieres hat auch eine Medaille davon schlagen lassen."

De prent is uiteindelijk dus niet alleen het werk van Matthäus Deisch.

Clara heeft waarschijnlijk zelfs een bezoek gebracht aan Krakau. Dit is te herleiden uit een bronzen gevelsteen uit de achttiende eeuw die in deze stad te vinden is. Het is geen Dürer-neushoorn, en een andere neushoorn werd in die gebieden nooit eerder vertoond. We kunnen daarom bijna zonder twijfel stellen dat het een afbeelding van Clara is. Omdat Krakau niet op de route ligt van andere plaatsen die Clara bezocht, is het het meest aannemelijk dat het bezoek aan deze stad in 1754 plaats vond, juist tussen Danzig en de volgende stad, Kopenhagen. Uit het archief van de stadsrechter van Kopenhagen blijkt het volgende: Koning Frederik schreef op 12 juni 1755 aan de stadsrechter van Kopenhagen, dat hij een aanvraag ontvangen had van "Captain Douve Mout" om vlak buiten de stadsmuren een neushoorn tentoon te stellen en dat hij hiervoor toestemming gegeven had op voorwaarde dat hij 50 "Thaler" aan de armen zou geven. Clara werd waarschijnlijk in Kopenhagen voor het eerst getekend door een vrouw, Johanna Fosie.

Haarlem en London ?

Op de Haarlemse kermis maakte Cornelis van Noorde een schets van Clara (afbeelding 19). Deze tekening is te vinden in zijn schetsboek, maar hij heeft de tekening nooit uitgewerkt. De techniek die hij gebruikte is zwart krijt, wit gehooft op blauw papier. De tekst erboven luidt: "deese Renoseros is op de Haarlemmer kermis te zien geweest, 1756."

Een Engelse prent vermeldt dat een 18-jarige neushoorn in London te zien geweest is. Er staat verder geen datum, maar uit de leeftijd van de neushoorn kan herleid worden dat dit in 1756 geweest moet zijn. Het affiche vermeldt onder andere het volgende:

"This Rhinoceros was caught in Asia, in the Dominions of the Great Mogul, and brought over from Bengal into Holland. This Animal is as tame as a Lamb, because it was caught very young, and for two Years successively has run round the Tables of Gentlemen and Ladies like a Lap-dog. The said Animal consumes every Day 70 Pounds of Hay, and 25 Pounds of Bread, and drinks 14 Pails of Water: It is at present 18 Years of Age, 12 Feet thick, and 6000 Pounds Weight."

In kleine letters staat er nog het volgende onder gedrukt:

"The Royal Family, and the Nobility and Gentry have seen this Animal with great Admiration and Satisfaction. This Creature may be seen from Eight o'Clock in the Morning, till Six in the Evening, even if there is but one Person at a time, so that nobody need to wait, at One Shilling the first Place, and Sixpence the Second. It is to be seen in a Tent, where there is a Way for Coaches to come up."

afbeelding 19
Tekening uit het schetsboek van Cornelis van Noorde, getekend op de Haarlemmer kermis, 1756
Gemeente-archief, Haarlem

Aangezien er verder geen bewijs is van het bezoek aan Londen in 1756, zouden we er ook van uit kunnen gaan dat deze affiche hoort bij het bezoek dat Clara in 1751-1752 aan Londen bracht, maar dan zou ze in 4 jaar tijd 1000 pond zwaarder geworden moeten zijn. Eind 1748 werd zij door Anton Clemens Lünenschloss immers nog 5000 pond zwaar bevonden.

Clara's laatste levensjaar

In een catalogus uit 1784, waarin Johannes le Franq van Berkhey, hoogleraar in Leiden, zijn tekeningen, etsen etc. opsomt, wordt ook een tekening van een neushoorn beschreven: *"De Rhinaster die A°. 1758 in dit land (= Nederland) te zien is geweest, accuraat naar 't leven getekend, door J. le Fr. v. Berkhey"*. Het is jammer dat het niet bekend is waar deze tekening zich bevindt, aangezien het de laatste is waarop Clara 'naar het leven' getekend is. Het laatste over Clara vernemen wij van twee affiches uit Frankfurt en Neurenberg. Die uit Frankfurt is gegraveerd door J.M. Eben, en vermeldt het volgende:

"Er yst alt worden 21 Jahr in London crepirt 1758 den 14 Aprill."

"Il a tecu 21 ans, il est mort a Londres le 14 Avril 1758."

De affiche van Johann Cristoph Berndt, uit Neurenberg bevat andere woorden, maar ze hebben dezelfde strekking. We kunnen er dus van uitgaan dat dat Clara op 14 april 1758 in Londen stierf. Ze is circa 20 jaar oud geworden. Van het stoffelijk overschot is helaas niets bewaard gebleven.

Maar Clara werd niet zomaar vergeten. Zij leeft verder in haar portretten die nog jaren lang gebruikt worden als voorbeeld voor onder andere illustraties, beeldjes, klokken, en talloze andere afbeeldingen.

3 APPENDIX

waar zijn "Clara's" te vinden ?

*boeken

J.D. Pasteur, 1793

Beknopte natuurlijke historie der zoogende dieren

- p. 135-148, plaat V

G.L. Leclercq de Buffon & J.L-M. Daubenton, 1754

Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi

- deel 11, p. 198-203, plaat VII

G. Edwards, 1758

Gleanings of natural history

- plaat 221, p. 24

B.S. Albinus, Leiden, 1742

Tabulae Sceleti et Musculorum Corporis Humani

- plaat IV en VIII

*prenten, tekeningen en objecten

NEDERLAND

Rijksmuseum, Amsterdam

- drie prenten van Clara (inv.nrs. 3786)

Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam

- diverse prenten

Universiteitsbibliotheek, Amsterdam

- drie tekeningen door Petrus Camper

Gemeente-archief, Haarlem

- schets van Cornelis van Noorde uit 1756

Nationaal Natuurhistorisch Museum, Leiden

- plastiek door Petrus Camper uit 1748
(inv.nr. 856)

Museum Boerhaave, Leiden

- twee prenten van Clara (neg.nrs. 6587 en 847)

Koninklijk Penningenkabinet, Leiden

- zilveren munt

- tinnen munt

Atlas van Stolck, Rotterdam

- prent nr. 3674.

DUITSLAND

Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg

- verscheidene prenten van Clara, waaronder één door Ridinger en één door J.M. Eben

Martin Sperlich Collection, Berlin-Wannsee

- verscheidene prenten o.a. door Matthäus Deisch

Staatliche Kunstsammlungen, Dresden

- neushoorn van Meissen porselein, c. 1749, Marcolini periode, 17 cm lang

Museum für Kunsthandwerk, Frankfurt

- neushoorn- en pagoda-figuur met Louis XV goudbronzen ornamenten, c.1750, (inv.nr. 12335)

Historisches Museum, Frankfurt

- gravure door J.M. Eben

Staatsarchiv Hamburg

- twee kopergravures uit 1744

Stadtarchiv Hannover

- aquarel door G.L.Scheitz, 1746

Schloss Wilhelmstal, Kassel

- beeld van Meissen porselein van een Turk op een neushoorn, 27,5 cm lang, c. 1752 (inv.nr. Z 47/48)

Residenz, München

- Frankenthal porseleinen klokkekast, 38 cm lang, c. 1777

Staatliche Münzsammlungen, München

- drie munten met Duitse inscriptie

Stadtbibliothek Neurenberg

- gravure

Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg

- verscheidene prenten van Clara, waaronder de prent waarop haar dood wordt vermeld, gegraveerd door Johann Christoph Berndt
- twee munten met Duitse tekst en één met Italiaanse tekst

Staatliches Museum, Schwerin

- schilderij door Jean Baptiste Oudry in 1749 (inv.nr. 807)
- levensgroot olieverfschilderij door Jean Baptiste Oudry (inv.nr. G. 1928)
- 'Rhinoceros' getekend naar Oudry door Dietrich Finndorff, 1755 (inv.nr. G.1515)

Martin von Wagner Museum, Universiteit van Würzburg

- schilderij in waterverf, getiteld 'Jungfer Clara' door Anton Clemens Lünenschloss, 3 August 1748, Würzburg

Privé-collectie

- anoniem schilderij, Duitsland, c.1745-55

Collectie van wijlen Ulrich Middeldorf

- tekening van Clara in Verona, France-co Lorenzi, gedateerd 1 Januari 1750

ENGELAND

The Barber Institute of Fine Arts, University of Birmingham

- bronzen neushoorn, Duits, 46,1 cm lang, c. 1750

Glasgow University Library

- prent van Clara t.g.v. haar bezoek aan Londen 1752

National Gallery, Londen

- schilderij door Pietro Longhi (inv.nr. 1101)

British Museum, Print Room, Londen

- voltooide studie van Clara door Jean Baptiste Oudry, 1749 (inv.nr. 1918-6-15-7)
- munt geslagen door P.P.Werner, Nürnberg 1748

Collectie wijlen Sir John Witt, Londen

- tekening door Johann Elias Ridinger, gedateerd 12 juni 1748

Alexander and Berendt Ltd., Londen

- Louis XV bronzen en goudbronzen neushoornklok, gesigneerd St Germain 1749-52

Courtald Institute of Art

- tekening van Clara, liggend op haar linkerzijde door Johann Elias Ridinger, gedateerd 12 juni 1748

Bowes Museum, Barnard castle, Co.Durham

- wit marmeren beeldje, Duits, 48 cm lang c. 1750

Earl of Kintore, Rickarton, Schotland

- portret van J.A. Sichterman met 2 zoons

Collectie the Duke of Wellington

- olieverfschilderij van Clara in haar stal met uitzicht op het Castelnuovo Napels, c. 1749-50

Sotheby Parke Bernet & Co.

- neushoornbeeldje van Meissen porselein, 17 cm lang

FRANKRIJK

Musée National de Céramique Adrien Dubouché, Limoges

- Meissen schaal gemaakt voor Frederik de Grote, 1762-3

Louvre, Heseldine Collectie, Parijs

- bronzen neushoornbeeld, Duits, c. 1750

Bibliothèque Nationale, Parijs

- twee reproducties van Oudry's schilderij door Jacques de Sève en Charles Baquoy Maitres Ader Picard Tajan, Parijs
- drie beeldjes van Clara, waarvan één van terracotta en twee bronzen, die bij elkaar horen

Bibliothèque Nationale et Universitaire, Straatsburg

- prent waarin Clara wordt vergeleken met de Dürer-neushoorn

ZWITSERLAND

Historisches Museum, Kocher collection, Bern

- "Meissen group of a Turk on a rhinoceros", 27,5 cm lang, c.1752, (inv.nr. 27878)

Zentralbibliothek, Zürich

- vijf prenten van Clara, waaronder die van David Redinger
- plaatje op de inktpot van Gottfried Keller, in bruikleen van het Schweizerisches Landesmuseum (inv.nr. 12087)

The Antique Porcelain Co. AG, Zürich

- bronzen en goudbronzen Louis XVI neushoornklok, c. 1770

Privé-collectie N.E. Keller, Genève

- verscheidene tekeningen

Privé-collectie Dr.A. Torre

- neushoorn van Meissen porselein, 17 cm, c. 1750

ITALIE

Palazzo Pitti, Florence

- portret van Maria Luisa de Bourbon-Parma, olieverf-schilderij door Laurent Pécheux met Clara-klok op de achtergrond, 1765

Ca'Rezzonico, Venetië

- olieverfschilderij door Pietro Longhi (inv.nr. 1312)

Museo Correr, Venetië

- ets door Alessandro Longhi getiteld "Il gran Rhinoceronte" Banca Catolica del Veneto, Vicenza
- olieverf schilderij door de Venetiaanse School, c. 1750

RUSLAND

Hermitage Museum, St. Petersburg

- bronzen en goudbronzen Louis XV neushoornklok c. 1750

U.S.A.

The Metropolitan Museum, Irwin Untermyer
Collection, New York

- "Ludwigsberg group of a Turk on a
Rhinoceros", naar het Meissen model,
21 cm breed, c. 1760 Collectie Paul Mellon,
Upperville, Virginia
- tekening door Johann Elias Ridinger, slapende
neushoorn, 1748

belangrijkste literatuurbronnen

Clarke, T.H., 1986

The Rhinoceros from Dürer to Stubbs
Sotheby's publications

Faust, I., 1976

Jungfer Clara im Ballhof
Der Zoofreund 18, Hannover

Emmerig, H., 1978

Das Rhinoceros in Europa 1741-58 und sein
Medallien
Money Trend 10 (5)

Heikamp, D., 1980

Seltene Nashorner in Martin Sperlich's
Nashorngalerie
in: Festschrift für Martin Sperlich zu seinem
sechzigsten Geburtstag, Tübingen

Reumer, J.W.F. (redactie), 1989

Themanummer Neushoorns
Cranium 6 (2): 1-68

Rookmaaker, L.C., 1973

Captive Rhinoceroses in Europe from 1500
until 1810
Bijdragen tot de Dierkunde 43 (1)

Rookmaaker, L.C., 1983

Bibliography of the Rhinoceros
Balkema, Rotterdam

met dank aan

- * dit boek en de tentoonstelling kwamen tot stand dankzij de welwillende medewerking van:

Museum Boerhaave, Leiden
Rijksmuseum, Amsterdam
Koninklijk Penningenkabinet, Leiden
Nationaal Natuurhistorisch Museum, Leiden
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam (UvA)
Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam
Gemeentebibliotheek, Rotterdam
Gemeente-archief, Haarlem
Atlas van Stolk, Rotterdam
Maritiem Museum 'Prins Hendrik', Rotterdam
Rocka Reprografie
N.E. Keller
C.F. Plaisier
L.C. Rookmaaker

- * Het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur verleende substantiële financiële steun, zonder welke dit boek en de tentoonstelling nimmer het licht hadden gezien.

colofon

uitgave : Natuurmuseum Rotterdam 1992
tekst : I.C.J. Verheij
redactie : dr J.W.F. Reumer
 C.W. Moeliker
vormgeving : Cees den Heijer
 Bouke Noorlander
fotografie : Hans Pattist
druk : Rocka Reprografie, Rotterdam
oplage : 1000 ex.
ISBN : 90-73424-06-2
NUGI : 823-912
© copyright : 1992 Natuurmuseum Rotterdam

Natuurmuseum Rotterdam
Westzeedijk 345
3015 AA Rotterdam
010 - 4364222

ATLANTIC CHIE

LISSABON
K. La Rosa

West
MISTON
MURCIA
MADRID
TOLEDO
CANTABRIA
BURGOS
VALLADOLID
SALAMANCA
TOULOUSE
BORDEAUX
NANTES
PARIS
LONDON
DUBLIN
LISBON
LONDON
PARIS
MADRID
TOLEDO
CANTABRIA
BURGOS
VALLADOLID
SALAMANCA
TOULOUSE
BORDEAUX
NANTES
PARIS
LONDON
DUBLIN
LISBON

Telephone 610-4364222

M